

28. Bir imla meselesi mi yoksa *i > e* değişimi mi?: Osmanlı Türkçesi metinlerinde kapalı /*é*/ sesi üzerine

Öznur DURGUN¹

APA: Durgun, Ö. (2022). Bir imla meselesi mi yoksa *i > e* değişimi mi?: Osmanlı Türkçesi metinlerinde kapalı /*é*/ sesi üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), 468-483. DOI: 10.29000/rumelide.1221885.

Öz

Türkçenin en uzun soluklu dönemlerinden biri olan Osmanlı Türkçesinin hâlâ çözüme kavuşturulamamış bazı problemleri bulunmaktadır. Arap alfabesinin, Türkçenin fonetik hususiyetlerini göstermede yetersiz olması ve imlanın belli ses özelliklerini örtmesi, sesbilim çalışmaları için büyük bir problem teşkil etmektedir. Yazının her zaman daha önceki bir dönemi yansıttığı ve imlanın muhafazakarlığı göz önünde bulundurulduğunda, Osmanlı Türkçesindeki bazı ünlülerin niteliğinin belirlenmesi ve ses değişimlerine dair çalışmalar da önem arz etmektedir. Bu ünlülerin içerisinde Türkçenin tarihi devrelerinde bulunup, ölçünlü Türkçede ve İstanbul ağzında her ne kadar bulunmasa da çağdaş Türk dillerinin bazıları ile Anadolu ağızlarında anlam ayırt edici özelliğiyle görülmeye devam eden kapalı /*é*/’yi özellikle zikretmek gerekir. Arap alfabesinde bu sese mahsus bir işaretin olmaması, Eski Türkçede hem açık /*e*/ hem de kapalı /*é*/ ilk hecede görülebilen Türkiye Türkçesinde bu karışıklığın kaybolması ve kapalı /*é*/’li çoğu sözcüğün ölçünlü Türkçede /*e*/’li olması, bazı araştırmacıların günümüzdeki söyleyişi esas alarak bu sözcükleri anakronik bir tutumla /*e*/ ile okumalarını beraberinde getirmiştir. Bazı araştırmacılar ise Arap alfabesinde çoğu kez *ye* (ع = /i/) ile yazılan bu sözcükleri, geleneksel Osmanlı imlasının etkisinde kalıp, imlanın o dönemin telaffuzunu yansıttığı düşüncesiyle çok büyük oranda /i/ ile okumaktadırlar. Bundan hareketle bu çalışmada, ilk hecesinde asli olarak kapalı /*é*/ sesi bulunan Türkçe sözcüklerin, 16-19. yüzyılları içine alan dönemde Batılılar tarafından yazılan lügat ve gramer kitaplarında ne şekilde kaydedildikleri bir listeye gösterilecektir. Ardından Arap alfabesinde genellikle *ye* ile yazılan bu sözcüklerdeki sesin Türkiye Türkçesi’nde /*e*/’ye dönmesi şeklinde tasavvur edilen ve literatürde *i > e* değişimi olarak genel kabul gören ses olayının kapalı /*é*/’li sözcüklerde gerçekleşip gerçekleşmediği, Osmanlı Türkçesinin ünlü dörtgeni üzerinden sesbilimsel prensipler çerçevesinde tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kapalı /*é*/, imla-telaffuz ilişkisi, Osmanlı Türkçesi, sesbilim

A matter of spelling or *i > e* substitution? On the closed /*é*/ phoneme in Ottoman Turkish texts

Abstract

Ottoman Turkish, one of the long-lasting periods of Turkish, has still some unresolved problems. The inadequacy of the Arabic alphabet in displaying the phonetic features of Turkish and its covering of certain phonetic features pose a great problem for phonology studies. Regarding the conservatism of orthography, it is also important to determine the quality of some vowels and sound changes in Ottoman Turkish. Of these vowels, it is especially necessary to mention the closed /*é*/, which is found in the historical periods of Turkish and continues to be seen in some of the contemporary Turkish

¹ Arş. Gör. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (İstanbul, Türkiye), oznur.durgun@medeniyet.edu.tr, 0000-0001-5574-0987 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 07.10.2022-kabul tarihi: 20.12.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1221885]

languages and Anatolian dialects, although it is not found in Standard Turkish and the Istanbul Dialect. The facts like that there is no sign specific to this sound in the Arabic alphabet, both /e/ and closed /è/ can be seen in the first syllable in Old Turkic though this apposition has disappeared in Turkish and the existence of many words with closed /è/ in the form of /e/ in Standard Turkish have led some researchers to read these words anachronistically with /e/ based on the current spoken utterance. On the other hand, this has caused some researchers to read these words, which are mostly written with *ye* (ع = /i/) in the Arabic alphabet, with /i/ to a great extent, under the influence of the traditional Ottoman orthography since they have thought that the orthography reflects the pronunciation of that time. This study will primarily show through a list how Turkish words with closed /è/ in their first syllable were recorded in the Ottoman lexicon and grammar books written by the Western scholars in the period spanning from the sixteenth to the nineteenth centuries. Then, on the basis of the vowel chart of Ottoman Turkish, it will be discussed phonologically whether the sound in these words written with *ye* in the Arabic alphabet can really transformed into /e/ in Turkish. In other words, it will be argued if this event known as *i>e* change in the scholarly literature actually does occur.

Keywords: closed /è/, relation of orthography-speech, Ottoman Turkish, phonology.

Giriş

Türkoloji'nin tartışmalı konularından biri olan ve *Uluslararası Fonetik Alfabeti*'nde (*International Phonetic Alphabet* = IPA) [e] olarak gösterilen kapalı /è/, anlam ayırt edici özelliği olan, Türkçenin tarihi dönemlerinde bulunup ölçünlü Türkçede gösterilmese de Halaçça, Afganistan Afşarcası ve Azerbaycan Türkçesi gibi bazı Türk dillerinde ve Anadolu ağızlarında (özellikle Karadeniz ağızı ile Orta ve Doğu Anadolu ağızları) yaşamaya devam eden bir ünlüdür.² *Yenisey Yazıtları*'nda ayrı bir işaretle (𐰣) gösterilen kapalı /è/, *Orhon Yazıtlarında* (𐰣 =) /ı/, /i/, /è/, Eski Uygur alfabeli metinlerde (𐰣 =) /ı/, /i/, /è/, Arap harfli metinlerde ise (ع =) /ı/, /i/ ve /è/ fonemlerini karşılayan tek bir işaretle yazılmıştır. Daha aşağılarda yer verdiğimiz ünlü dörtgeninde de açıkça görüleceği üzere çıkış yeri bakımından açık /e/ ile /i/ arasında yer alan kapalı /è/, Arap harfli metinlerde söz başında *elifle ye* (ع^ا), söz içerisinde *ye* (ع) ile yazılmasının yanı sıra çoğunlukla *esre* bazen *üstünle* harekelenmekte, bazen aynı anda *esre* ve *üstün* kullanılarak bu fonemin /e/ ve /i/ ünlülerinden farklı olduğu hususunda muhatabın bir nevi uyarılmak istendiği durumlarla da karşılaşmaktadır.³ Arap alfabesinin harflerini kullanmaktan başka çaresi olmayıp konuştuğu dilin inceliklerine vakıf olan bazı müelliflerin veya müstensihlerin, dönemin sesbilimsel özelliklerini doğru aktarabilmek için belli kelimelerin yazımında harekelere de müracaat etmeleri, kendilerince bir sistem geliştirmeleri bir vakiydir.⁴

Dilbilimsel bir gerçek olarak bazı sesler bazı dillerde, bazı pozisyonlarda bulunmayabilir ya da bir zamanlar mevcut olup sonradan kaybolmuş olabilir. Örneğin İngilizce *though* ve *then* sözcüklerindeki

² Eski Türk alfabesiyle yazılmış yazıtların okunmasıyla birlikte Türkçedeki ünlülerin sayısı, kapalı /è/'nin bir fonem olup olmadığı, bu fonemin açık /e/ ve /i/ fonemlerinden farkı vb. sorular, Türkoloji'nin gündeminde uzun süre yer almıştır. Konuyla ilgili tartışma ve değerlendirmeler, bu çalışmanın sınırlarına dahil edilmemekle birlikte şu çalışmalara bakılabilir: Németh, 1939: 515-531; Mansuroğlu, 1957: 215-223; Thomsen, 1957: 150-153; Doerfer, 1994: 108-132; Stachowski, 1998: 159-174; Emre, 1946: 487-497; Yılmaz Ceylan, 1991: 151-165; Yavuz, 1991: 271-306 vs.

³ Müellifinin, kapalı /è/'li sözcüklerin gösteriminde Arap alfabesinin elverdiği ölçüde *esre* ve *üstünü* birlikte kullanarak bilinçli bir tutum takındığı, Türk dilinin önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen *Nehcü'l-Ferâdis*'i burada özellikle zikretmek gerekir.

⁴ Bu hususta Evliyâ Çelebi'nin, sadece 17. yüzyılın değil Türk dilinin şaheserlerinden biri sayılan *Seyâhatnâme*'yi yazarken döneminin sesbilimsel özelliklerini doğru yansıtabilmek için kalıplaşmış imlanın dışına çıkarak ünlü-ünsüz harflerle harekeler arasında kendince kurduğu ilişki özellikle zikredilmelidir. Ayrıntılı bilgi için şu çalışmaya bakılabilir: Duman, 1995.

/th/ [ð] fonemine denk gelen ses, bugün Türkiye Türkçesinde her ne kadar bulunmasa da tarihi Türk lehçelerinden Karahanlı Türkçesinde mevcuttu (Örneğin DLT ð = /d/ *beḏük* 'büyük'). Bu fonemin Modern Türkçede olmaması nasıl ki varlığını inkar etmemizi yahut onu fonemden ziyade allofon (alt sesbirim, sesbirimsel değişke) olarak görmemizi gerektirmiyorsa benzer durum tarihi Türk dillerinde, çağdaş Türk dillerinin bazılarında ve ağızlarda görülen fakat ölçünlü Türkiye Türkçesinde bulunmayan kapalı /*é*/ için de söz konusudur. 15. yüzyılda Ali Şir Nevâî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eserinde Arap alfabesindeki ع harfinin Türkçe metinlerde üç ayrı ünlüye tekabül ettiğini açıkça belirtirken⁵, 19. yüzyıl aydınlarından Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî* adlı sözlüğüne kapalı /*é*/ için ayrı bir bölüm tahsis etmiştir (Meral Türkmengoğlu, 2017: 47-56).

Bu foneme mahsus bir işaretin ne yazık ki olmaması, Eski Türkçede hem açık /*e*/ hem de kapalı /*é*/ ilk hecede görülebilirken ölçünlü Türkiye Türkçesinde bu karşıtlığın (*apposition*) kaybolması ve kapalı /*é*/li çoğu sözcüğün ölçünlü Türkçede /*e*/li olması, bazı araştırmacıların günümüzdeki söyleyişi esas alarak bu sözcükleri anakronik bir tutumla /*e*/ ile okumalarını; bazı araştırmacılarınsa ilk hecesinde kapalı /*é*/ bulunan sözcükleri geleneksel Osmanlı imlasının etkisinde kalıp, imlanın doğrudan o dönemin telaffuzunu yansıttığı düşüncesiyle çok büyük oranda /*i*/ ile okumalarını beraberinde getirmiş, mesele çoğu kez bir *i > e* değişimi olarak değerlendirilmiştir. Malum olduğu üzere Arap alfabesi Türkçe için “dil fonetik özelliklerinin değil fonolojik özelliklerinin yansıtıldığı yani her bir fonemin yazıda tek bir harfle temsil edilmesi şeklinde açıklanan fonolojik prensip”e (Röhrborn, 2011: 21) uymayıp az işaretle çok sesi karşılayan bir alfabadır. Tam da bu noktada M. Tulum’un Arap alfabesinde özel bir işareti olmayan kapalı /*é*/ye dair şu sözleri kuşkusuz daha anlaşılır olacaktır: “Türkçede /*e*/’den farklı bir kök sesi olan bu ünlünün, yazıya yansıyan örneklerle dayanılarak, Osmanlı Türkçesindeki tarihi gelişme sürecini aydınlatmak ayrı ve oldukça güç bir değerlendirme konusudur.” (Tulum, 2011: 69).

Bu çalışmada aşağıdaki sorular cevaplandırılmaya çalışılacaktır:

a. Osmanlı Türkçesinde ilk hecede kapalı /*é*/ var mıdır?

b. Varsa ilk hecesinde kapalı /*é*/ bulunduran Türkçe sözcükler hangileridir?⁶

c. Bu sözcükler, 16-19. yüzyılları içine alan dönemde Batılılar tarafından yazılan lügat ve gramer kitaplarında ne şekilde kaydedilmişlerdir?

d. Literatürde özellikle Türk dilinin tarihi dönemleriyle ilgili çalışmaların ve metin neşirlerinin “ses bilgisi” kısımlarında imlanın etkisinde kalarak Osmanlı Türkçesinde /*i*/li olduğu düşünülen kapalı /*é*/li sözcüklerin Türkiye Türkçesinde açık /*e*/’ye dönmesi şeklinde bir algı söz konusudur (yani onlara göre *i > e*).⁷ Peki o halde Eski Türkçede ilk hecede kapalı /*é*/’liyen Türkiye Türkçesinde açık /*e*/’li olan bazı sözcüklerin Osmanlı Türkçesinde /*i*/’ye geri gitmesi sesbilimsel olarak mümkün müdür? Yani

⁵ Nevâî, بيز şeklinde yazılan sözcüğün anlamlarını sırasıyla ‘bez, salgi oluşturan organ’, şahıs zamiri ‘biz’ ve ‘sancak, bayrak’ olarak vermiş, bu imla üzerinden üç farklı anlam taşıyan sözcüklere dikkat çekmiştir. “Ve yâyi mişâl üç hareketdin artuğ tapılmas. BYZ ki sart kudûd dir ve BYZ ki mâ ve naḥnu ma’ nâsı bileür ve BYZ ki direfş dirler.” Bk. Barutçu Özönder, 1996: 175. Ayrıca bk. Kocaoğlu, 2003: 266.

⁶ Kapalı /*é*/ elbette ki Türkçeye mahsus bir fonem değildir. Türkçeye İranî diller arasında asırlara dayanan yoğun ve uzun süreli dil münasebetleri, bu dilde var olan kapalı /*é*/li sözcüklerin Türkçeye girmesini beraberinde getirmiştir ve Batı Türkçesinin tarihi devrelerinde Farsçadan alıntılanan kapalı /*é*/li pek çok sözcük bulunmaktadır. Telaffuzunun, bir zaman sonra imlaya da yansıdığı ki bağlacı (Far. *ké* ‘*ki*’ → Tü. *ki* ‘*کی*’) başta olmak üzere *meşe* (← Far. *beşe* ~ *bîşe* ‘*بیشه*’), *dev* (← Far. *dév* ‘*دب*’), *tez* (← Far. *téz* ‘*تیز*’) vb. Farsça sözcüklerin Osmanlı Türkçesindeki görünüşleri, bu çalışmanın sınırlarına dahil edilmemiştir (Farsça sözcükler Steingass, 1892’den alındı).

⁷ Örnek olması açısından krş. “*el* «memleket», *yer*, *beş*, *ver-* gibi aslında *i*’li olan kelimeler bütün ağızlarda bugün kapalı *e* ile söylenmekte; İstanbul Türkçesinde ise birincisi *il* şeklinde *i* ile, diğerleri açık *e* ile kullanılmaktadır.” Ergin, 2006: 57.

sesbilimsel bakımdan Türkiye Türkçesindeki açık /*e*/, Osmanlı Türkçesinde /*i*/’ye, o ise Eski Türkçede kapalı /*é*/’ye geri gidebilir mi? Yani TTü. *e* < Osm. *i* < ETü. *é* sesbilimsel bakımdan mümkün mü?

e. Osmanlı Türkçesi döneminde telif edilen bir eserde kapalı /*é*/’li sözcüklerin farklı şekillerdeki gösterimi nasıl yorumlanmalı ve özellikle tarihi metin neşirlerinin transkripsiyon harflerine aktarımında nasıl bir yol izlenmelidir?

Bu sorulara cevap vermek için öncelikle Clauson’un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (= EDPT) adlı etimoloji sözlüğünü tarayarak tespit ettiğimiz, ilk hecesinde kapalı /*é*/ bulunduran ve Osmanlı Türkçesi döneminde de tanıklanan sözcükler, anlamlarını vermek suretiyle EDPT düzenine göre madde başı yapıldı. Kapalı /*é*/ fonemi Türkçede sadece ilk hecede bulunduğu ve sonraki hecelerde ikincil olduğu için aynı kökten türeyen sözcükler, ilk heceleri kelime kökünden farklı bir fonem taşımadığı müddetçe madde başı yapılmadı (örneğin *éşid*- ‘işitmek’ kökünden türeyen *éşidil*- ‘işitilmek’, *éşidtür*- ‘işittirmek’ vb. biçimler alınmadı). Ardından özellikle 16. yüzyıldan sonra ticari, diplomatik vb. faaliyetler için Osmanlılarla iletişim kuran Batılıların çoğunlukla Latin alfabesiyle kaleme aldığı, Osmanlı’nın konuşma dilinin birincil kaynakları olarak addedilebilecek olan “transkripsiyonlu/cevriyazılı metinler”⁸ sesbilim konusunda araştırmacılara nispeten daha güvenilir bilgiler verdiği düşüncesiyle şu eserler taranarak dilsel verilerin gösteriminde kronoloji ve orijinal imlalar esas alındı:

Avrupalı filolog Filippo Argenti’nin 16. yüzyılda yazdığı *Regola del parlare turcho*’su (1533) (= **Arg.**), büyük dil bilimcisi Meninski’nin 17. yüzyılda Türkçenin söz varlığını ortaya koyduğu, “Hazine” mahiyetindeki Türkçe-Latince sözlüğü *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae*, *Lexicon Turcico-Arabico-Persicum* (1680) (= **Men.**), J. Nagy de Harsány’nin *Colloquia Familiaria Turcico-Latina* (1672) (= **Har.**) adlı eseri, Viguier’in 18. yüzyıl Osmanlı Türkçesini yazı ve konuşma dili olarak iki ayrı düzeyde incelediği *Éléments de la Langue Turque* (1790) (= **Fig.**) adlı eseri ve Redhouse’un son dönem Osmanlı Türkçesi için çok değerli bir kaynak vazifesi gören Türkçe-İngilizce sözlüğü *A Turkish and English Lexicon* (1890) (= **Red.**). Akabinde, bu sözcüklerin Türkiye Türkçesindeki (= **TTü.**) ve *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*’nün (= **DS**) verileri kullanılarak ağızlardaki biçimleri gösterilmiş⁹, bir Oğuz dili olması ve yazı dilinde kapalı /*é*/’yi koruması dolayısıyla Azerbaycan Türkçesindeki karşılıkları da (= **Az.**, **Az2.**) verilmiştir.¹⁰ Kapalı /*é*/’yi koruyan sözcükler ayrıca **koyu** yazıyla vurgulanmıştır.

Osmanlı Türkçesinde ilk hecesinde kapalı /*é*/ bulunan Türkçe kökenli sözcükler¹¹

1. **é:v-** ‘acele etmek’: **Arg.** *eueméç* || **Men.** (ايومك) *iwmek* ha. *ewmek* || **Red.** (اومك) *evmek* ~ (ايومك) *iwmek*; **Men.** (ايو) *iw* ha. *ew* “Festinitio. properantia” ‘acele, sürat’ || **Red.** (ايو) *iw*; Ayrıca

⁸ Transkripsiyonlu metinler başta olmak üzere şerhiye sicilleri, Osmanlı kronikleri ve Evliyâ Çelebi’nin *Seyâhatnâmesinde*ki diyaloglarla desteklenerek Osmanlı konuşma dilinin envanterinin sunulduğu şu çalışmaya bakılabilir: Kartalhoğlu, 2017.

⁹ Anadolu ağızlarında kapalı /*é*/ ile telaffuz edilen sözcükleri içeren bir çalışma olarak bk. Erdem ve Gül, 2006: 111-148.

¹⁰ Yukarıda bahsedildiği üzere, Eski Türkçede kapalı /*é*/ ile /*e*/ fonemleri ilk hecede görülebilirken Türkiye Türkçesinin yazı dilinde bu karşılık kaybolmuş (muhtemelen Anadolu ağızlarında kapalı /*é*/’nin yer alması fakat İstanbul ağızında olmamasının Latin alfabesinde bir karışıklığa neden olacağına düşünülmesi ve imlada tek bir harfin kullanımının tercih edilmesi dolayısıyla), Azerbaycan Türkçesinde korunmuştur. Alfabelerinde kapalı /*é*/ için özel bir işaret de bulunmaktadır (Kiril ve Latin harfli Azeri alfabesinde *E / e = é ; Ə = e*).

ATü.’de uzun kapalı /*é*/’ye geri giden kapalı /*é*/’nin bu dilde varlığını sürdürmesi Azerbaycan Türkçesinin başlıca özelliklerindendir: Örneğin ATü. **én* > Az. *én* ‘en, genişlik’ (krş. *en* ‘üstünlük bildiren zarf’); ATü. **hél* (> ETü. *hél* ~ *él* ~ *el* ~ *il*) > Az. *él* ‘halk, topluluk’ (krş. *el* ‘el’) vb. Sözcüğün ATü.’de bir **hél* biçimine gittiğine dair ayrıntılı bilgi için bk. Aydemir, 2021a: 433, 1643. dipnot.

¹¹ Listedeki madde başları Clauson’un sözlüğünden alınmıştır. Clauson, iki nokta (:) işaretini asli uzunluğu veya ünlünün yazıldığını belirtmek üzere kullanmıştır. Bu sözcüklerden *é:t-*, *é:l*, *é:n*, *é:ş*, *bé:ş*, *té:min*, *té:r-*, *ké:ç*, *ké:η*, *yé:-*, *yé:t-* ve

- é:vet**¹²: **Men.** (ايوتلمك) *iwetlemek* ha. *ewetlemek* “Festinare” ‘acele etmek’ || **Vig.** *èvètlèmèk* || **TTü.** *ivmek*, *ivedi* ‘acil, acele olarak’ || **DS** *evmek* ~ *ivmek*
2. **é:t- (é:d-)** ‘yapmak, etmek, kılmak’: **Arg.** *etméch* || **Har.** *etmek* ~ *itmek*¹³ || **Men.** (ايتمك ~ اتمك) *itmek* ha. *etmek* “kylmak, ejlemek” || **Vig.** *ètmèk*, *itmèk* || **Red.** (اتمك ~ ايتمك) *itmek* ha. *etmek* || **TTü.** *etmek* || **DS.** *itmek* ~ *etmek* || **Az2.** *ètmek*
3. **ékki (iki/ikki; eki/ékki)** ‘iki’: **Arg.** *icchi*⁷ || **Har.** *iki* || **Men.** (ايكي، ايكي) *iki* || **Vig.** *iki* || **Red.** (ايكي) *iki* || **TTü.** *iki* || **DS** *iki* ~ *eki* ~ *ikki* || **Az.** *iki*
4. ***ékkiz** ‘ikiz’: **Men.** (ايكيز) *ikiz*, *igiz* ~ *egiz* || **Vig.** *ikiz*, *èkiz* || **Red.** (ايكيز) *ikiz* || **TTü.** *ikiz* || **DS** *ekiz* ~ *ikiz* || **Az.** *ekiz*
5. **ége-** ‘bir nesneyi eğe ile düzleştirmek, eğelemek’: **Men.** (اكة) *egie* ~ (ايكه) *eigie*; (اكة لمك) *egielemek*, (ايكه لمك) *eigielemek* || **Vig.** *èyè*, *èyèlèmèk* || **Red.** (اكة) *eye*, (ايكه) *eyghe*, *eyye* || **TTü.** *eğe*, *eğelemek* || **DS** *eğe* ~ *iye*, *yeye* ~ **yége**, *iğelemek* ~ *iyelemek* || **Az2.** *eye*, *eyelemek*
6. ***ékkinti** ‘öğle ile akşam arasındaki zaman dilimi, ikinci’: **Arg.** *icchindî*⁷ || **Men.** (ايكندو ~ ايكندي) *ikindi* ~ *ikindü* || **Vig.** *ikindi* || **Red.** (ايكندي) *ikindi* || **TTü.** *ikindi* || **DS** *ikindi* || **Az.** *ikindi*
7. **él:** ‘ülke, yurt, il’: **Arg.** *el* || **Men.** (ايل) *il* ha. *él* || **Red.** (ايل) *eyl* ha. (ال) *il* || **TTü.** *el* ~ *il* || **DS** *él* ~ *el* ~ *il* || **Az.** *él* ‘ülke, memleket’, **Az2.** *él* ‘halk, ulus’
8. **élçi** ‘elçi’: **Arg.** *elci* || **Har.** *elcî* (*elcîlik*) || **Men.** (ايلچي) *ilcî* ha. *elcî* (الجي) || **Vig.** *èltchi* || **Red.** (ايلچي) *eylchi* ha. *elchi* || **TTü.** *elçi* || **DS.** *elçi* ~ *ilçi* ~ **élçi** ‘kız istemeye gönderilen kimse, görücü, dünür’ || **Az2.** *élçi*
9. **élge-** ‘Elek yardımıyla ayıklamak veya incisini kabasından ayırmak, elekten geçirmek’: **Men.** (المك) *elemek*, (اللكم) *ellemek* || **Vig.** *èlèmèk* || **Red.** (المك ~ اله مك) *elemek* || **TTü.** *elemek* || **Az.** *elemek*
10. **élgek** ‘elek, süzgeç’: **Arg.** *elléch* || **Men.** (الك) *elek* || **Vig.** *èlèk* || **Red.** (الك) *elek* || **TTü.** *elek* || **DS.** *elek* || **Az.** *elek*
11. **én:** ‘genişlik, uzunluk karşısı, en’: **Arg.** *en* (*en/îz*, *enlî*) || **Men.** (اين) *in*¹⁴ ha. (ان) *en*; (اينلو) *inlü* ha. *enlü* vb. || **Vig.** *èn* (*ènli*) || **Red.** (ان) *en* || **TTü.** *en* || **DS** *enni* ‘enli, geniş’ || **Az2.** *én*
12. **én-** ‘Yüksekten veya yukarıdan aşağıya doğru gelmek, inmek’: **Arg.** *en-* (*enérum* ‘inerim’) || **Har.** *en-* (*ener*) || **Men.** (اينمك) *inmek* ha. (انمك) *enmek* || **Vig.** *ènèmèk* || **Red.** (اينمك) *inmek*, (*enmek* = انمك) || **TTü.** *inmek* || **DS** *énmek* ~ *enmek* ~ *inmek*, **yèndirmeyh** ‘indirmek’ || **Az2.** *énmek*

yé:l, ilk hecesinde uzun kapalı /*é*/’yi bulunduran Türkçe sözcükler olarak T. Tekin’in çalışmasında da yer almaktadır. Bk. Tekin, 1995: 181, 182.

Ayrıca listedeki *ha.* kısaltması, ilgili sözcüğün konuşma dilinde kullanıldığını belirten *vul.* ve *vulg.* kısaltmalarını karşılamak üzere ‘halk arasında’ manasını taşımaktadır.

¹² Clauson sözcüğün anlamını vermese de örnek cümleden sözcüğü ‘acele, hızlı’ olarak anlamlandırmak mümkündür. “*tegme: évet işka: körüp turgul ele:*” “Look at everything which is hurried, stop and so gently”. Clauson, 1972: 6b.

¹³ Aynı sayfada *ikrar eder, inkiar iderler*. Bk. Nagy de Harsány, 1967: 442.

¹⁴ (ان) *en* madde başında sözcüğün diğer varyantı, uzun ünlülü olarak *în* şeklinde gösterilmiştir (*en* ya da *în*). Bk. Meninski, 1680b: 433.

13. **ênîş** ‘inme işi, iniş’: **Arg.** *eni/c* || **Men.** (اينش) *inîş* ha. (انش) *enîş* || **Vig.** *ènich* || **Red.** (اينش) *inish* (*enish* = انش) || **TTü.** *iniş* || **DS** *eniş* || **Az2.** **ênîş**
14. **êne-** ‘enemek, içdiş etmek’: **Men.** (اينمك) *inemek*; (اينتمك) *inetmek* ha. *enetmek* || **Vig.** *ènèmèk* || **Red.** (انه مك, ائتمك) *enemek*; **Red.** (اينتمك, ائتمك) *inetmek, enetmek* || **TTü.** *enemek* || **DS** *enemek* ~ *inemek* || **Az2.** *enek* ‘Hayvana vurulan damga, işaret’
15. **ê:r-** ‘ulaşmak, yetişmek’: **Men.** (ايرمك) *irmek*, (ارمك) *ermek* ; || **Red.** (ارمك, ايرمك) *irmek* ha. *ermek* || **TTü.** *ermek* || **DS** *ermek* || **Az2.** *irmek*
16. **êrte** ‘sabahın erken vakti, seher’: **Arg.** *ertté* || **Men.** (ايرته) *irte* ha. (ارته) *erte* || **Red.** (ايرته, ارته) *irte* ha. *erte* || **TTü.** *ertesi* || **DS** *irte* ‘gündüz’, *erten* ‘sabah, güneşin doğduğu zaman’ || **Az2.** **êrte**, **êrteden** vb.
17. **êrkek** ‘erkek’: **Arg.** *erchiéç* || **Har.** *erkek* || **Men.** (اركك) *erkek* || **Vig.** *èrkèk* || **Red.** (اركك) *erkek* || **TTü.** *erkek* || **DS** *erkek* ~ *irkek* || **Az2.** **êrkek**
18. **êrgür-** ‘(bir şeyi) yetiştirmek, ulaştırmak’: **Men.** (ايركورمك ~ اركورمك) *irg’örmek* ha. *erg’örmek* || **Red.** (ايردرمك, اردرمك) *irdirmek (er-)* || **TTü.** *erdirmek* || **DS** *ergürmek*
19. **êriş-** ‘ulaşmak, erişmek’: **Men.** (ارشمك, ايرشمك) *irîşmek* . Aynı maddede *erişme* ~ *irîşme* || **Red.** (ايرشمك) *irîşmek (er-)* || **TTü.** *erişmek* || **DS** *irîşmek, eriştirmek* ‘iki kişi arasında söz getirip götürmek’ || **Az2.** *irîşmek*
20. **ê:s** ‘eş, partner’: **Men.** (اش) *eş* || **Red.** (اش) *esh* || **TTü.** *eş* || **DS** *eş* ~ *iş* || **Az2.** **êş**
21. **êşid-** ‘işitmek, duymak’: **Arg.** *e/cit-* (*e/cittinmj*) || **Har.** *ışit-* (*ifittüm*) || **Men.** (ايشتمك, ايشتمك) *ışitmek* || **Vig.** *ichitmek, èchitmek* || **Red.** (ايشتمك, ايشتمك) *ishitmek* || **TTü.** *ışitmek* || **DS** *eşitmek, işitgen* ‘kulak’ || **Az2.** **êşitmek**
22. **êşik** ‘eşik’: **Arg.** *e/cîch* || **Men.** (اشك ~ اشيك) *ışık* ha. *eşik* || **Vig.** *èchik* || **Red.** (اشيك) *eshik* ; (ايشيك) *ishik, eshik* || **TTü.** *eşik* || **DS** *eşik* ~ *eşşik* ~ *ışik* || **Az2.** **êşik**
23. **bêt**¹⁵ ‘Beniz kelimesiyle birlikte ‘yüz rengi’ anlamında ikileme oluşturan bir söz’: **Red.** (بت) *bet* || **TTü.** *bet (bet beniz)* || **DS** **bêt bêtge** ‘yüz yüze’
24. **bêl** ‘İnsan bedeninde göğüsle karın, sırtla kalçalar arasında daralmış bölüm, bel’: **Arg.** *bel* || **Men.** (بيل) *bil* ha. *bel* || **Vig.** *bêl* || **Red.** (بل, بيل) *bel* || **TTü.** *bel* || **DS** *belbağı, bëlîk* ‘kuşak, kemer, uçkur’ || **Az.** **bêl**
25. ***bêñi** ‘beyin’: **EUyg.** *meysi ~ m(e)yi* (Wilkens, 2021: 474b) ‘beyin’: **Arg.** *bein* || **Men.** (بينى) *bejnî* || **Vig.** *bèyn, bèyin* || **Red.** (بينى) *beyni* ha. *beyn* || **TTü.** *beyin* || **DS** *beyin* || **Az.** **bèyin**
26. **bêr-** ‘vermek’: **Arg.** *ver-* (*verúrum*) || **Har.** *vermek, vir (virβen)* || **Men.** (ويرمك) *wirmek* ha. *wermek* || **Vig.** *vèrmek, virmek* || **Red.** (ويردرتمك) *virdirmek* ha.

¹⁵ Clauson sözcüğü ‘(insan) yüzü’ olarak anlamlandırmış ve Osmanlıcadaki *bet beñiz* ikilemesini kaydetmiştir. Bk. Clauson, 1972: 296b.

- verdirmek* fakat (ويدرّمك) *verdirmek*, *verimli* (ويريملو) vb. || **TTü.** *vermek* || **DS** *vermek* ~ *virmek* ~ **bèrmek** || **Az2.** *vèrmek*, *vèrdirmek* vb.
27. **bèrgü** ‘vergi’: **Har.** *vergi* || **Men.** (ويركو) *wirgü* ~ (ويركى) *wirgi* || **Vig.** *vèrgui* || **Red.** (ويركو) *virgyu* ha. *vergi* || **TTü.** *vergi* || **DS** *vergili* ‘verimli’, *virgili* ‘eli açık’ || **Az2.** *vèrgi*
28. **bè:ş** ‘beş’: **Arg.** *béc/bes* (*béci*, *becingî*) || **Har.** *bes* || **Men.** (بش) *beş* || **Red.** (بش) *bes* || **TTü.** *beş* || **DS** *beş*, **bèşli** ‘beş fişek alan tabanca, tüfek’ || **Az.** **bèş**
29. **bèşük** ‘beşik’: **Arg.** *becîch* || **Men.** (بشك) “*bèşik*” || **Vig.** *bèchik* || **Red.** (بشك) *bes* || **TTü.** *bèşik* || **DS** *bèşik* ~ **bèşşik** ~ *bişik kertiği* || **Az.** **bèşik**
30. **çèçek** ‘çiçek’: **Arg.** *cicéch* || **Men.** (چچك) *çicék*, (چچك) *çicék* || **Vig.** *tchitcèk* || **Red.** (چچك, چچك) *chichek* || **TTü.** *çiçek* || **DS** *çiçek* ~ *çeçek* || **Az2.** *çiçek*
31. **tè-** ‘demek, söylemek’: **Arg.** *de-* (*dedi*) || **Har.** *de-* (*dedi*, *derler*) || **Men.** (ديمك) *dimek* ~ (دمك) *demek* || **Vig.** *dèmèk* || **Red.** (ديمك) *dimek* ha. *demek* ; (ديركن) *der-ken*, *dirken* || **TTü.** *demek* || **DS** *dèmek* ~ *demek* ~ *dimek* || **Az.** **dèmek**
32. **tèlve (d-)** ‘deli, çılgin’: **Arg.** *delî* || **Har.** *deli* || **Men.** (دلى) *delî* ~ (دلو) *delü* || **Vig.** *dèli* || **Red.** (دلو) *delü* ha. (دلى) *deli* ; (دليرمك, دلورمك) *delirmek* vb. || **TTü.** *deli* || **DS** *deli* ~ *delü* || **Az2.** *deli*
33. **tè:min (d-)** ‘az önce, demin’: **Arg.** *demin* || **Men.** (دمين) *demîn* || **Red.** (دمين) *demin* || **TTü.** *demin* || **DS** *demin* ~ *temin* ~ *dimin*
34. **tè:r- (d-)** ‘bir araya getirmek, toplamak, dermek’: **Men.** (ديرمك) *dirmek*, (درمك) *dermek* || **Red.** (ديرمك) *dermek* fakat (ديرله مك) *dirlemek* || **TTü.** *dermek* || **DS** *dermek* ~ *dirmek* ~ **dèrmak** || **Az2.** *dermek*
35. **tèrgü** ‘eyerin arka bölümü, terki’: **Arg.** *tercchi* || **Men.** (تركي) *terki* || **Red.** (تركى) *terki* || **TTü.** *terki* || **DS** *terki*
36. **tèrnek (d-)** ‘topluluk, dernek’: **Arg.** *dernéch* || **Men.** (درنك) *dirnek* ~ *dernek* || **Red.** (ديرنك) *dirnek*, *dernek* || **TTü.** *dernek* || **DS** *dernek* ~ **dèri** ~ *deri*, *dirneşmek* ‘toplanmak, bir araya gelmek, dernek kurmak’ || **Az2.** *dernek*
37. **kèbe (gebe)** ‘hamile, gebe’: **Arg.** *ghiebé* || **Har.** *gyebe* || **Men.** (كبه) *giebe* || **Vig.** *guièbè* || **Red.** (كبه) *gebe* || **TTü.** *gebe*
38. **kè:ç (gè:c)** ‘belirli bir zamandan sonra olan, erken karşıtı, geç’: **Arg.** *ghiécci* || **Har.** *gecf* || **Men.** (كچ) *giec* ; **Men.** (كچلك ~ كچلك) *gieclik* vb. || **Red.** (كچ, كچ) *gech* || **TTü.** *geç* || **DS** *geç* || **Az.** **gèç**
39. **kèçe (gèce)** ‘gece’: **Arg.** *ghieggié* || **Har.** *gecf* || **Men.** (كجه / كجه) *giğhe* ha. *gieğhe* || **Vig.** *guièdjè*, *guidjè* || **Red.** (كجه) *geyje*, *giğhe* ; (كجه لمك) *geyjelemek*, (كجه ليين) *geyjeleyin* vb. || **TTü.** *gece* || **DS** *gece* ~ *gice* || **Az.** **gèce**, **gècelemek** vb.

40. **két- (g-)** ‘gitmek’: **Arg.** *get- (ghietmemî/c), ghît- (ghidérum)* || **Men.** (كيتمك ~ كيتمك) *g'itmek* || **Vig.** *guitmek* ‘gitmek’ || **Red.** (كيتمك, كيتمك) *gitmek* || **TTü.** *gitmek* || **DS** *getmek ~ ketmek ~ gitmek ~ kitmek ~ gètgède* ‘gittikçe’ || **Az2.** *gètmek*
41. **kè:η (g-)** ‘geniş’: **Arg.** *ghién* || **Men.** (كيك) *g'iein-*, (كك) *g'ien-* || **Vig.** *guiènich* || **Red.** (كك) *geñ*, (كيك) *geyñ*, (كين) *geyn* || **TTü.** *geniş* || **DS** *gen ~ giniş* || **Az.** *gèn, gèniş* vb.
42. **kè:rü (g)** ‘arka, geri’: **Arg.** *ghierî* || **Men.** (كرو ~ كيرو) *g'irü* || **Red.** (كرو) *girü* ha. *geri*; (كبرولك) *gerilik*, (كبرولمك) *gerilemek*; (كرو) *gerü, geri* || **TTü.** *geri* || **DS** *geri ~ gerü ~ giri* || **Az2.** *gèri, gèrilemek* vb.
43. **kèyik (?g-)** ‘geyik’: **Arg.** *ghieîch* || **Men.** (كيك) *g'iejik, g'ieik* || **Vig.** *guièyik* || **Red.** (كيك) *geyik* || **TTü.** *geyik* || **DS** *geyik ~ giyik* || **Az.2** *gèyik* ‘dağ keçisi’
44. **sèkri-** ‘atlamak, sıçramak’: **Men.** (سكرمك) *feg'irmek ~ feg'irimek* || **Red.** (سكريمك) *sekrimek*, (سكرمك) *seyirmek* || **TTü.** - || **DS** *sekirmek ~ sđrtmek ~ seyirmek ~ siyirtmek* vb. || **Az2.** *seyirmek*
45. **sèz- (sè:z-)** ‘anlamak, farketmek, hissetmek’: **Arg.** *sex- (sexérum)* || **Men.** (سزمك) *fezmek* || **Red.** (سزمك) *sezmek* || **TTü.** *sezmek* || **DS** *sezmek* || **Az.** *sèzmek*
46. **yè:- (?d-)** ‘(bir şeyi) yemek’: **Arg.** *jéméch* || **Har.** *je- (jemez)* || **Men.** (ييمك) *jemek* || **Vig.** *yèmek* || **Red.** (ييمك) *yimek* ha. *yemek* (ييمك); (ييدمك) *yedirmek* vb. || **TTü.** *yemek* || **DS** *yemek, yimek ~ yimek, yèmiş ~ yemiş* ‘kuru yemiş’, **yèmak** ‘yemek’, **yègi** ‘Düğün sırasında erkek evinden kız evine gönderilen yiyecek; yıllık yiyecek’ || **Az.** *yèmek* ‘yemek yemek’, **yèyecek** ‘yiyecek’, **yèyici** ‘yiyici’ vb.
47. **yè:t- (-d-)** ‘(Bir hayvanı) çekerek peşinden götürmek, yedeğinde götürmek’: **Men.** (ييدمك) *jedmek* ‘yedeğe almak, iletmek, götürmek, gütmek vb.’; (ييدك) *jedek* vb. || **Red.** (ييدمك) *yedmek*; (ييدك) *yedek* || **TTü.** *yedek* ‘yularından çekilerek götürülen boş binek hayvanı; hayvanı yedeğe alan ip, yular’ || **DS** *yedek ~ yidek, yedmek, yidilmek* || **Az.** *yèdek, yèdekleme* vb.
48. **yèt-** ‘erişmek, ulaşmak’: **Arg.** *jetti/- (jetti/cîrum)* || **Men.** (ييتمك ~ ييتمك) *jitmek* aynı zamanda (ييتمك) *jetmek*; (ييتشمك) *jetişmek* vb. || **Vig.** *yètichmek, yètmek* || **Red.** (ييتمك) *yetmek* fakat (ييتمك) *yitmek* “to be or become lost, to disappear” ‘kaybolmak’ vb. || **TTü.** *yetişmek* || **DS** *yetmek ~ yitmek* || **Az.** *yètmek*
49. **yètti (yèddi)** ‘yedi’: **Arg.** *jedî* || **Har.** *jedi* || **Men.** (يىدى) *jedi* || **Red.** (يىدى) *yedi* || **TTü.** *yedi* || **DS** *yedi ~ yidi* || **Az.** *yèddi*
50. **yèg** ‘daha iyi, üstün’: **Arg.** *yeg, jegh* || **Men.** (ييك) *jegi* || **Red.** (ييك) *yey ~ (ييك) yeyy* || **TTü.** *yeg* || **DS** *yeg ~ yèg* || **Az2.** *yey*
51. **yègirmi** ‘yirmi’: **Arg.** *jgrimi, jgrimi* || **Har.** *igirmi* || **Men.** (يكرمى) *jig'irmi* || **Red.** (يكرمى) *iyirmi* || **TTü.** *yirmi* || **DS** *yirmi ~ yigirmi ~ igirmi* || **Az.** *iyirmi*

52. **yél:** ‘rüzgar, yel’: **Arg.** *jel* || **Men.** (ييل) *jil*, daha sık kullanımı (يل) *jel*. || **Vig.** *yèl* || **Red.** (ييل) *yil*, *yel* (يل) || **TTü.** *yel* || **DS** *yel ~ yil*, **yèlpiyh** ~ *yilpik* ‘yelpaze’ || **Az.** **yèl**, **yèlpik** ‘yelpaze’ vb.
53. **yèḡ** ‘giysi kolu, yen’: **Arg.** *jengh* || **Men.** (ييك) *jîn-*, daha sık kullanımı (يك) *jen-* || **Vig.** *yèn* || **Red.** (يك) *yeñ*, (ييك) *yiñ* || **TTü.** *yen* || **DS** *yen ~ yeḡ*, *yîn ~ yîḡ* || **Az.2** **yèḡ**
54. **yènik** ‘hafif, hafiflemiş’: **Arg.** *jegnîl* || **Men.** (يكلئ) *jen-li*, (يئني) *jejni* || **Vig.** *yèyni*, *yènil* || **Red.** (يئني) *yini*, (يكنئ) *yiyni* || **DS** *yeḡnik ~ yḡnik ~ yîḡinik* vb., **yènelmek ~ yènilmek ~ yinilmek** ‘hafiflemek’
55. **yè:r** ‘yer, yeryüzü’: **Har.** *jer* (*jerde*, *jerlerde*) || **Men.** (بير) *jir* veya (ير) *jer* || **Vig.** *yèr* || **Red.** (ير, بير) *yir*, *yer* (ير) || **TTü.** *yer* || **DS** *yir ~ yer*, **yèrinden yaynıkmak** ‘yerinden oynamak, ayrılmak’ || **Az.** **yèr** ‘yer, toprak, zemin’
56. **yè:r-** ‘birinin veya bir şeyin kusurlarını ortaya koymak, eleştirmek, yermek: **Men.** (يرمك) *jermek*, *jirmek* || **Vig.** *yèrmek* || **Red.** (يرمك, بيرمك) *yermek*, *yirmek* || **TTü.** *yermek* || **DS** *yermek ~ yirmek*

Değerlendirme

Meninski ve Redhouse’un, sözcüklerin Arap harfli yazılışlarını ve özellikle konuşma dilinde nasıl geçtiğini göstermelerinin, bu dönemdeki kapalı /*é*/’li sözcüklere dair sağlıklı yorumlar yapmamızın ilk basamağı olduğunu söyleyebiliriz. Meninski, Osmanlı’nın konuştuğu dili fonemik ve alofonik düzeyde seslerinden cümlelerine kadar tüm ayrıntılarıyla çok iyi tanımış ve kaydetmiş bir dilbilimciydi. Öyle ki *vul.* (= *vulgaris*) kısaltmasıyla sözcüğün ‘ortak, genel, herkesçe’, *vulg.* (= *vulgò*) kısaltmasıyla ise ‘halk arasında’ kullanıldığını belirtiyor, *literals* ibaresiyle bazı sözcüklerin edebi olduğunu, bazı sözcüklerinse avamın, okuma yazması olmayan alt tabakadan kimselerin dili olduğunu söylüyordu. Bu sınıflandırmalar onun “dilini muhtelif kullanım seviyelerini ne derecede izlemiş ve incelemiş bulunduğunu, ayrıca derlediği malzemeyi ne ölçüde dikkatli ve titiz bir düzenleme ile işlemiş olduğunu ortaya koyar” (Tulum, 2011: 71). Nitekim *Gramerinde* /*e*/’nin değerine dair yaptığı şu açıklamalar çalışmamız için son derece önemlidir: “*e* harfi, (دیمك) *dimek* kelimesinde olduğu gibi ي (î) ile yazıldığı durumlar haricinde açık bir şekilde söylenir.” (Meninski, 1680a: 4; ayrıca bk. Tulum, 2011: 69). Buradan, listede kapalı *é*/’li sözcükler arasında yer alan *dé-* (Men.’de *dimek ~ demek*) sözcüğündeki ilk ünlünün, 17. yüzyıl Osmanlıcasında açık /*e*/’den farklı şekilde telaffuz edildiği aşıkardır.

Listede en dikkat çekici olan, *ye* (ي) ile yazılıp /*e*/ ile sesletilen sözcüklerdir. Buradan ne yazık ki /*e*/’lerin kapalı mı yahut açık mı olduğunu kesin olarak bilemesek de sözcüğün /*i*/’li telaffuzunun olmadığını, kalıplaşmış bir imla geleneğine bağlı kalındığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Görüldüğü üzere imla ve telaffuz iki ayrı şeydir ve imladan hareketle bir dilin seslerine dair yorum yapmak belli yanlışları beraberinde getirebilir. Viguiet’in, *Gramerinde* 18. yüzyıl Türkçesine dair zikrettiği şu sözler, söylediklerimizi destekler mahiyettedir: “Türkçe metinler okunurken *etmek*, *vermek* (Vig.’de *ètmek*, *vèrmek*) sözcükleri yerine *itmek*, *virmek* (Vig.’de *itmek*, *virmek*) sözcükleri kullanılmaktadır. Fakat bu kullanım günümüz toplumunda yoktur ve yapay bir etkiye sahiptir.” (Viguiet, 1790: 146). Bu bilginin yanı sıra Viguiet’in, birincisi yazı dilini temsil edip entelektüellere, ikincisi ise standart konuşma diline mahsus olmak üzere verdiği ikili telaffuz örnekleri (*Prononciation*) ve bunların hemen üstünde yer alıp okuyucuya mukayese imkanı sağlayan Arap harfli yazımlar, iki dil düzeyi arasındaki farkları görmemiz

açısından özellikle zikredilmelidir. Bu hususta aşağıdaki iki farklı örneğe ve altı çizili olan kapalı /é/’li sözcüklere bakalım:

الله يولنه جان ويرن اذيتلرينه صبر و تحمّل ايدرسه دوسته واصل اولور...

1.Telaffuz: Allah yoline can viren eziyyetlerine sabr u tehammül iderse doste vasıl olur...

2.Telaffuz: Allah yoluna can veren, eziyyetlerine sabrı tehammül ederse, dostu vasıl olur...

خلق بيننده عقلنى غايب ايدنلره دلى درلر عبرت كوزيله

نظر ايتسك عقلو دديكك آدملرده دليلك ظهور ايدر كه سويلنن دليلردن اون قات بتر

1.Telaffuz: Qhalk beyninde ‘aklini gayb idenlere deli dirler’ ibret gözi ile nazar itsen ‘akıllı dediğin ademlerde delilik zuhr ider ki söylenen delilerden on kat beter.

2.Telaffuz: Halk beyninde aklını kayb edenlere deli derler; ibret gözüyle nazar etsen, akıllı dediğin ademlerde delilik zuhur eder ki, söylenen delilerden on kat beter. (Viguiet, 1790: 285, 286)

Meninski ve Redhouse’ta iki farklı yazımla (ايتمك ~ اتمك) yer alıp /e/ ile telaffuz edildiği belirtilen *ét-* fiilini Viguiet, yazılışından farklı olarak ikinci telaffuzda *et-* (*edenlere*, *etsen*, *eder*) şeklinde, Argentinî’den itibaren konuşma dilinde /e/’li kaydedilen *dé-* ve *vér-* fiillerini ise *ye* ile yazmasına rağmen ikinci telaffuzda yani konuşma dilinde /e/ ile kaydetmiştir (*derler*, *dediğin*, *veren*). Kapalı /é/’li sözcükler üzerinden imla ile telaffuzun farklı olduğunu gösteren bu örnekler, Osmanlı Türkçesi döneminde sadece Latin alfabesiyle yazılmış metinlere mahsus olmayıp Arap harfli metinlerde bazen tek bir müellifin kaleminden çıkan bir eserin aynı sayfa ve dahi satırlarında görülebilmektedir. Bu ikiliği somutlaştırmak adına *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*’nin 5. cildinin aynı varak bazen de aynı satırlarında yer alan şu örneklerle bakalım:

درلر ديديمكه 13a/3، ندرسز ديدى 13a/6، اتيكمزك ثمره سي ظهور ايوب : 14a/15¹⁶

Seyâhatnâme’nin neşrinde yukarıdaki kısımların Latin harflerine aktarımı ise şu şekildedir: “derler dediğimde, ne dersiz ... dedi, eylik etdiğimizin semeresi zuhûr edüp”. (Dağlı vd., 2001: 21, 23)

Ne var ki aynı cildin farklı yerlerinde olup *et-* ve *de-* fiillerinin çekimli şekillerinin Latin harflerine /i/ ile aktarıldığı da görülmektedir:

تجارت ايدى 57a/20 | نه ايدى ديرلر | ticâret idün: 103b/17: ايدى

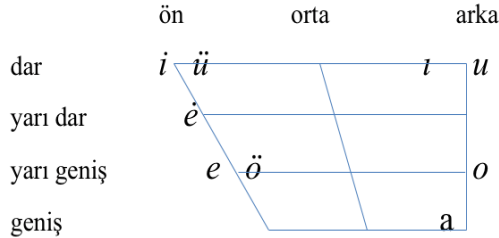
اوت يارق ديرلر : 53b/32 | otyarık dirler: 53b/32 (Dağlı vd., 2001: 92, 98, 178)

Fiiller aynı olmasına rağmen müellifin de naşirin de bir standardının olmadığı, Arap ve Latin harfli eserlerde bu türden ikili hatta bazen üçlü yazımların olduğu fazlaca örnek vardır. Bu örneklerin çok büyük oranda kapalı /é/’li sözcüklerde yoğunlaşması bir tesadüf müdür? Yoksa bazı araştırmacıların dediği gibi bir “imla dikkatsizliği” mi söz konusudur? Yahut da bu yazım özellikleri, bir ses değişikliğine mi işaret etmektedir? Öncelikle belirtmemiz gerekir ki kapalı /é/’li sözcüklerin Arap alfabesinde *elif + ye* (söz başında), *ye*, bazen de *esreli* yahut *üstünlü ye* ile yazılmasını, yukarıda da belirttiğimiz üzere bu foneme mahsus bir işaretin olmamasıyla ilişkilendirmek gerekiyor. Nasıl ki Arap alfabesiyle yazılan metinlerde söz başında *elif* ve *vâv* harfleri (و), söz ortası ve sonundaysa yalnızca *vâv* harfi (و) Türkçenin dört yuvarlak ünlüsünden (o, ö, u, ü) birini karşılıyorsa ve bağlam da devreye girerek bir okuma yapıyorsa benzer durum *ye* ile yazılan bir sözcüğün /i/’nin yanı sıra kapalı /é/ ile okunabileceği anlamına da gelmelidir. Fakat kapalı /é/’li olduğu su götürmez bir gerçek olan sözcüklerin aynı dönemde özellikle Latin harfleriyle kaleme alınan eserlerde hem /e/ hem de /i/’li şekillerde görülmesini sesbilimsel olarak nasıl açıklamak gerekir? Örneğin TTü. *de-* ve *et-* fiilleri Eski Türkçede kapalı /é/’liken (*té-*, *ét-*) Osmanlı Türkçesinde *di-* ve *it-* şeklinde yazılması veya okunması imkan dahilinde

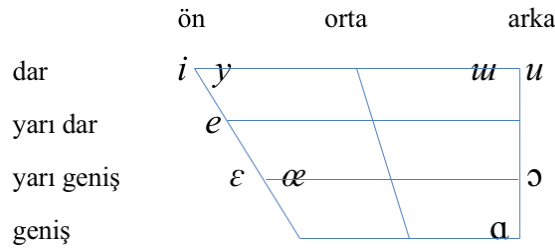
¹⁶ Evliyâ Çelebi, 2013. S. A. Kahraman (Haz.)

midir? Bu soruları cevaplayabilmek için ilkin Osmanlı Türkçesindeki ünlülerin ünlü dörtgenindeki yerlerini görmek, aralarında ne tür değişimlerin, ses olaylarının mümkün olabileceğini değerlendirmek gerekiyor.

Osmanlı Türkçesinin Ünlü Dörtgeni¹⁷

Osmanlı Türkçesindeki Ünlülerin IPA'daki Karşılığı

Yalnızca yukarıdaki ünlü dörtgenine bakarak bile ikili hatta üçlü yazılışların ve aynı dönemdeki farklı telaffuzların sebebini anlamak mümkündür. Kapalı /*é*/, çıkış yeri bakımından /*i*/ ve /*e*/ fonemlerinin tam ortasında yer alan bir ön ünlüdür. Çıkış yerleri birbirlerine yakın oldukları için bu üç ünlü arasında *é ~ e* / *é ~ i* nöbetleşmesine / alması (alternation) rastlamak da doğaldır.¹⁸

Birbirine yakın fonemler arasında Eski Türkçeden itibaren görülen bu nöbetleşme hadisesinde¹⁹ bir zaman sonra, ağzın ünlü yapısına yani ağızda kapalı /*é*/, açık /*e*/ farkı olup olmamasına göre ünlülerden biri tercih edilmektedir. Bir başka deyişle eğer bir ağızda kapalı /*é*/ yoksa bu sesi barındıran sözcük açık /*e*/’li ya da /*i*/’li olarak algılanabilmekte ve neyin açık /*e*/’li neyin /*i*/’li algılandığı sözcüğün telaffuzuna,

¹⁷ Türkçede /*i*/ fonemi başta olmak üzere, ünlülerin çıkış yeri ve ünlü dörtgeninde nerede gösterilmeleri gerektiğine dair muhtelif tartışmalar söz konusudur. Çalışmamızda, “Türkiye Türkçesindeki sekiz ünlünün oluşturma (artikülasyonu), akustik ve duysal (odituar) özelliklerinin belirlenerek hangi IPA sembollerinin bu ünlüler için uygun” olabileceğinin tartışıldığı, Kılıç’ın “Türkiye Türkçesindeki Ünlülerin Sesbilgisel Özellikleri” başlıklı çalışmasından istifade edilerek yukarıdaki ünlü dörtgeni çizilmiştir. Kılıç’ın çalışmasında Türkiye Türkçesindeki ünlülerin sesbilgisel özellikleri incelendiği için her ne kadar kapalı /*é*/’ye yer verilirse de bu fonemin IPA’daki yeri esas alınmıştır. Bk. Kılıç, 2003.

¹⁸ Johanson, Türk dillerinin çoğunda tek ünlülü olarak (*monophthong*) görülen kapalı /*é*/’nin Azerbaycan Türkçesinde açık /*e*/’den farklı olduğunu, Türkmencede uzun /*i*/’ye (/i:/) tekabül ettiğini söyledikten sonra, Osmanlıca’da da *dé*-, *gece*-, *ét*-, *vér*- ve *ye*- (Johanson’da *de*-, *gejā*-, *et*-, *ver*-, *ye*-) sözcüklerinin kök hecesinde kapalı /*é*/’nin bulunduğunu belirtir. Ona göre burada asli olarak *é* diftongundan, daha sonra ise *é ~ i ~ e*’den söz edilebilir (It might originally have been realized as *é*, later as *é ~ i ~ e*). Bk. Johanson, 2021: 339.

¹⁹ Örneğin, kök hecesinin kapalı /*é*/’li olduğunu bildiğimiz TTü. *iki* sözcüğü, Eski Türkçe döneminde farklı şekillerde tanıklanmıştır: Orhon Yazıtları *eki*, Yenisey Yazıtları *éki*, Budist çevre metinlerde *iki*, DLT *ikki* vb. (Yani ETü. *éki ~ eki ~ iki ~ ikki*). Örnekler için bk. Clauson, 1972: 101a.

ses yapısına vs. göre değişebilmektedir. Dolayısıyla bu nöbetleşmenin bir sonraki basamağında şu üç hadiseden birinin gerçekleşmesi söz konusu olabilir:

- 1) Kapalı /é/'nin muhafazası yani kullanımının devam etmesi (örn. bazı ağızlarda): DS *él* < ATü. **hél* > TTü. *el*, ETü. *él* ; DS *béşşik* 'beşik' < ATü. **béşik* > TTü. *beşik* ; DS *én* 'inmek' < ATü. **én* > TTü. *in*-
- 2) *é > e* (örn. İstanbul ağızı): TTü. *ver*- < ATü. **bér*- > ETü. *bér*- ; TTü. *de*- < ATü. **té*- > ETü. *té*- ; TTü. *en* < ATü. *én* > ETü. *én*
- 3) *é > i* (örn. Anadolu ağızlarında): DS *di*- 'demek' < ATü. **té*- > TTü. *de*-, DS *il* 'yurt, şehir, memleket' < ATü. **hél* > TTü. *il*; DS *yil* 'yel, rüzgar' < ATü. *yél* > ETü. *yél*

Yukarıdaki listede de görüldüğü üzere TTü. *iki*; *ikindi* (Men. *ikindü*), *çiçek* ve *yirmi* (Har. *igirmi*, Men. *jig'irmi*, Red. *yiyirmi*) sözcükleri 16. yüzyıldan itibaren ilk hecede /i/ ile kaydedilmişlerdir. Bunun nedeni imlada kapalı /é/'nin gösterilememesi ve *ye* (ی)nin hem /i/'yi hem de /é/'yi karşılayabilmesi veya bir *é > i* değişimi olabilir. Bazı sözcüklerin ise *é > e* değişimine uğraması ve /i/'li varyantlarının görülmemesi de söz konusudur. Fakat burada asıl mesele, Latin harfli metinlerde çoğunlukla /e/ ve kapalı /é/'nin tek bir işaretle karşılanmasıdır, dolayısıyla /e/'nin açık mı yahut kapalı mı olduğu hususuna ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Buna rağmen Meninski'nin, *Gramerinde* yukarıda da zikrettiğimiz üzere /e/ foneminin *dimek* (دیمک) kelimesini örnek vererek ي (ī) ile yazıldığı durumlar haricinde açık bir şekilde söylendiğini belirtmesinin (Meninski, 1680a: 4) yanı sıra, ETü. *ége*- 'eğelemek' sözcüğünü iki farklı imlayla (اكه لمك) *eg'elemek* ve (ايكه لمك) *eig'elemek* (*ei* = *é*-) ; 'geniş' manasındaki ETü. *kên* (*g*-) sözcüğünü ise (كيك) *g'ein*- (*-ei* = *-é*-) ve (كك) *g'ien*- şekillerinde kaydetmesi, kanaatimizce 17. yüzyılda bazı kelimelerde *é ~ e* nöbetleşmesinin olduğunu göstermektedir.

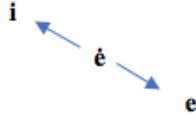
Listede /i/'li kullanımı olmayan ve sadece /e/ ile kaydedilen sözcükler ise şunlardır: TTü. *elemek*, *elek*, *bet*, *beyin* (Arg. *bein*, Men. *bejnī*, Vig. *bèyn*, Red. *beyn*), *beş*, *deli* (Men. *delī ~ delü*), *terki*, *gebe*, *geç*, *sezmek* ve *yeğ* (Arg. *yeg ~ jegh*, Men. *jegi*, Red. *yey ~ yeyy*). Bu durumu ise dilbilimde iki veya daha fazla sesin tek bir sese dönüşmesi, kaynaşması (yani: A, B > B); ses sisteminde önemsiz hale gelen/gereksizleşen ve anlam ayırt edici özelliklerini kaybeden fonemlerin, çıkış yeri bakımından kendilerine yakın fonemlerde birleşmesi şeklinde tanımlanan *ses birleşmesi* (phonemic merger) hadisesiyle açıklamak mümkündür (yani: ETü. *e ~ é*, Osm. *e ~ é > TTü. e*).

Bu iki grubun haricinde olan ve listenin çoğunluğunu içeren diğer örnekler ise /e/ (~ /é/)'li ve /i/'li ikili kullanımın gerek eşzamanlı gerek artzamanlı düzeyde görüldüğü örneklerdir. Örneğin TTü. *ver*- fiili, Argentini'de (16. yy.) *ver*-, Harsány ve Meninski'de (17. yy.) *ver*- ~ *vir*-, Viguiet'de (18. yy.) *ver*- ~ *vir*- ve Redhouse'ta (19. yy.) *ver*- şeklinde kaydedilmiş ve çekimlenmiştir.

Yukarıdaki soruyu tekrar soracak olursak, TTü.'deki *de*- ve *et*- fiilleri Eski Türkçede kapalı /é/'liyen (*té*-, *ét*-) Osmanlı Türkçesinde *di*- ve *it*- şeklinde olabilirler mi? Bir fonem değişirken imlada onun karşılığı olmasa bile ya da ara fonemler o dilde bulunmasa bile o fonem, ünlü dörtgenindeki ünlüler üzerinden değişir ve o hiyerarşiyi takip eder. Dolayısıyla Türkçede kuramsal olarak *i > e* değişimi yalnızca kapalı /é/ üzerinden gerçekleşebileceğinden (yani: **i > é > e*)²⁰ asli olarak ilk hecesinde kapalı /é/ bulunan bir sözcük önce /i/'ye, ardından da /e/'ye dönüşemez (yani Türkçede **é > i > e* değişimi sesbilimsel olarak mümkün değildir). Burada ancak Genel Türkçede çok iyi bildiğimiz, Türkiye'deki çalışmalarda ise çoğu

²⁰ Türkiye Türkçesinde böyle sistematik bir ses değişimi hiç olmamıştır.

kez dikkate alınmayan *é > i* veya *é > e* değişiminden söz edebiliriz²¹. Zira Türkçede başka türlü sesbilimsel olarak mümkün değildir.²²

(Türkçede olağan ses değişimi)

(Türkçede gerçekleşmesi mümkün olmayan ses değişimi)

Yani Osm. *dimek* > TTü. *demek* değişiminden değil, Osm. *demek* > TTü. *demek*'ten söz etmek gerekir. Bu durumda örneğin TTü. *ver-* fiil kökündeki açık /*e*/, neye geri gider? Kapalı /*é*/ye mi yoksa /*i*/ye mi? Elbette kapalı /*é*/ye. Nitekim Osmanlıcaya kadar (Eski Oğuzca da dahil olmak üzere) kapalı /*é*/ler korunmuştur. Yani eskicil bir özellik olarak kapalı /*é*/, çok uzun süre değişmeden kalmıştır. Dolayısıyla hiçbir esere ihtiyaç duymadan, hiçbir müellifin *i/e* yazımına bakmadan da sesbilimsel prensipler gereğince Osmanlı Türkçesinde kapalı /*é*/nin olduğunu ve bir Osm. *é > TTü. e* değişimi gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Aslında buna *ses karşılaması* (phoneme substitution) da demek mümkün. Nasıl ki Türkçede aslen /*j*/ fonemi olmadığı için bu foneme sahip yabancı sözcükler bir süre, çıkış yeri bakımından /*j*/ye yakın bir fonem olan /*c*/ ile karşılanmışsa (örneğin İng. *jockey* > Tü. *cokey* ~ *jokey*) İstanbul ağızında kapalı /*é*/ olmadığı için de bu fonem, çıkış yeri bakımından ona yakın olan açık /*e*/ ile karşılanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Türkçesindeki kapalı /*é*/li sözcükler İstanbul ağızında karşımıza açık /*e*/li biçimde çıkacaktır, çünkü İstanbul ağızında kapalı /*é*/ yoktur.

Peki, *de-* sözcüğünün, TTü. ağızlarında kapalı /*é*/li DS *demek* şeklinin yanı sıra DS *dimek* olarak da geçmesi nasıl değerlendirilmeli? Bu da kapalı /*é*/nin bir yandan korunması, bir yandan da *é > i* değişimine uğramasıyla açıklanabilir.

Netice itibarıyla Osmanlı Türkçesindeki kapalı /*é*/li sözcükler, yukarıdaki listede de görüldüğü üzere üç ayrı koldan bir seyrin takip etmiştir:

1) Özellikle ağızlarda varlığını devam ettirmesi

2) İstanbul ağızında çoğunlukla *é > e* değişimine uğraması

²¹ Türkçede *é > i* veya *é > e* değişiminin yanı sıra *e > é* türünden değişimlere de rastlanmaktadır. Nitekim “Eski Türkçe döneminde yalnızca **d* > *é*’den değil, bir *e > é* değişiminden de söz etmek gerekir. Bunun izlerini bugün Kıpçak dillerinde yaygın olarak görüyoruz.... (bk. ETü. *temir* ‘demir’, CC *témir*, Kzk. *témir*, krş. Çağ *témir*; ETü. *eşgek* ‘eşek’, CC *eşek*, Çağ. *eşek*; ETü. *erdem* ‘erdem’ CC *érdemli*, vb.)”. Bk. Aydemir, 2021a: 160.

Çağataycanın temel özelliklerinden biri olan *e > é* değişimi, Türkçenin tarihi dönemleriyle sınırlı kalmamıştır. Örneğin Türkmençe *kés-* (< *kes-*), Kazakça *kél-* (< *kel-*) ‘gelmek’ vb. Bk. Johanson, 2021: 337-38.

²² Benzer durum Türkiye Türkolojisi’nde yanlış bir şekilde **d* > *z* > *y* değişimi olarak anlatılan ve genellikle **adək* > *azək* > *ayək* örneğinin verildiği durumda da görülür. Oysa sesbilimsel bakımdan burada ancak ya *d* > *y* ya da *d* > *z* değişiminden söz edilebilir (yani 1. *d* > *y* veya 2. *d* > *z*). ETü. *adək* ~ *adək*, Oğuz dillerinde *ayək*, Kıpçak dillerinde ise *azək* şeklinde yaşamaya devam etmektedir.

3) Türkiye Türkçesinde nadiren *é > i* değişimine uğraması ve bu değişime ağızlarda daha sık rastlanması.

Peki literatürde *i > e* değişimine istisna olarak gösterilen TTü. *işitmek*²³ sözcüğünün (ATü. **êşid-* > ETü. *êşid-*, Osm. *işit-* ~ *eşit-* (~ *êşit-*) sesbilimsel seyrine dair ne söylenebilir? Yukarıda bahsedildiği üzere bu sözcük, açık /e/’li şekli de olmakla birlikte kök ünlüsü kapalı /é/ olan çoğu sözcükten farklı olarak *é > i* değişimine uğramıştır. Bu değişimde sözcüğün ikinci fonemi olan /i/’nin gerileyici bir benzeşmeye sebebiyet vermesi imkan dahilindedir (yani *êşit-* > *işit-*). TTü. *iki* (ETü. *ëkki*), *ikindi* (ETü. **ëkkinti*), *ikiz* (ETü. **ëkkiz*) ve *yirmi* (ETü. *yëgirmi*) sözcüklerinde de benzer bir hadiseden bahsedilebilir. Yani burada *é > i* değişimi, ilk heceden sonraki /i/’den kaynaklanan bir gerileyici benzeşme sonucu ortaya çıkmış olabilir.

Burada üzerinde durulması gereken diğer bir husus da TTü. *de-* (ETü. *té-*) ve *ye-* (ETü. *yé:-*) sözcüklerinin -(y)An sıfat-fiil eki, -(X)yor ve -(y)AcAk ekleriyle *diyen*, *diyor*, *diyecek*; *yiyecek*, *yiyecek* şekillerinde çekimlenmesidir. Burada kök ünlünün açık heceye dönüşmesinden ve /y/ foneminin daraltıcı bir etkiye sahip olmasından bahsedebiliriz. Dolayısıyla sözcüklerin bu çekim sonucu /e/’li değil /i/’li şekillerine rastlanmaktadır. Yani bu bir ses değişimi değil, çekimde ortaya çıkan bir özelliktir.

Son olarak, Osmanlı Türkçesi döneminde kaleme alınan eserleri Latin harflerine aktarırken kapalı /é/’li sözcüklerin gösteriminde nasıl bir yol izlemek gerekiyor? Burada H. Aydemir’in *tercihen okuma* ve *etimolojik (kökenbilimsel) okuma* terimlerine değinmek istiyoruz. Aydemir, tercihen okumayı “Kökü, okunuşu kesin olarak veya hiç bilinmeyen sözlüksel bir ögenin ya da yazıtlardaki (veya herhangi bir kaynaktaki) adın, eski Türk alfabesinin (ya da herhangi bir alfabenin) kurallarına göre söz konusu olabilecek okuma olanaklarından birini seçme olayı” şeklinde tanımlarken, etimolojik (kökenbilimsel) okumayı “sözlüksel ögenin veya adın kökeni, ses yapısı, eki-kökü vs. biliniyorsa, fakat mevcut alfabe birden fazla okuma olanağı sunuyorsa, bu durumda söz konusu olabilecek okuma olanaklarından birini seçme olayı” olarak tanımlar. (Aydemir, 2021b: 92). Biz de kök ünlüsünün kapalı /é/’li olduğu ETü.’den itibaren tanıklanan sözcükler, bir Osmanlı Türkçesi metninde geçiyorsa burada etimolojik (kökenbilimsel) bir okuma yapılmasının, yani sözcüğü kapalı /é/’li okumanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Sonuç

Türkçenin tarihi devrelerinde bulunup, ölçünlü Türkçede ve İstanbul ağızında her ne kadar bulunmasa da çağdaş Türk dillerinin bazıları ile Anadolu ağızlarında anlam ayırt edici özelliğiyle görülmeye devam eden kapalı /é/ fonemi, özellikle Türkiye Türkolojisinin en tartışmalı mevzularından biridir. Bu foneme mahsus bir işaretin Eski Türkçeden itibaren (*Yenisey Yazıtları* haricinde) olmaması, Türkçenin tüm ünlülerini ayrı ayrı göstermeye elverişli olmayan Arap alfabesinde çoğunlukla /i/ fonemini karşılayan *ye* ile yazılması, ilk hecelerinde asli olarak kapalı /é/’yi taşıyan sözcüklerin tarihi gelişme süreçlerinin ve ne tür ses değişimlerine uğradıklarının tespitini de haliyle zorlaştırmaktadır. Bu çalışmada, Clauson’un sözlüğünün (= EDPT) taranmasıyla tespit edilen ve Osmanlı Türkçesi döneminde de tanıklanan, ilk hecesinde kapalı /é/ sesini taşıyan sözcükler bir liste halinde verilmiş; özellikle Meninski

²³ Duman’a göre “...bugün standart Türkiye Türkçesinde i’li olan bazı kelime kökleri tarihî dönem metinlerinde düzenli olmamakla beraber e’li olarak gözükiyorlar: eyü ‘iyi’, gey- ‘giy-’, get- ‘git-’, eşit- ‘işit’. ...kelimelerin Eski Türkçe devresi metinlerinde olanları kök hecedeki ünlü bakımından aynı sesleri taşımaktadırlar.” Bk. Musa Duman, 1999: 66. Bu sözcüklerden *eyü* ve *gey-*, ETü.’de *edgü* ve *ke:d-* (*g-*) (bk.Clauson, 1972: 51b ve 700b) olarak açık /e/’li kaydedilmiştir. Dolayısıyla burada bir *e > *é > i* değişiminden bahsetmek gerekecektir.

ve Redhouse'un sözcüklerin Arap harfli imlalarının yanı sıra telaffuzlarını vermeleri, Viguier'in ise yazı dili ile konuşma dili arasındaki farkları göstermek üzere verdiği ikili telaffuz örnekleri, imlânın muhafazakarlığını, imla ile telaffuzun her zaman aynı olamayacağını açık surette göstermiştir. Tam olmayan bu liste ile, çoğu sözcüğün Anadolu ağızlarında ve bir Oğuz dili olan Azerbaycan Türkçesinde kapalı /*é*/'li yaşamaya devam ettiği, ilk hecedeki *i ~ e* nöbetleşmelerinin kapalı /*é*/'nin varlığına işaret ettiği açıkça görülebilmektedir.

Literatürde sadece imlaya bağlı kalınarak Osmanlı Türkçesinde /*i*/'li olduğu düşünülen, fakat günümüzdeki /*e*/'li söyleyişi esas alarak anakronik bir tutumla, kapalı /*é*/'li olduğunu mutlak surette bildiğimiz sözcüklerin *i > e* değişimine uğradıkları yönünde yanlış bir kanaat söz konusudur. Bu kanaati bertaraf etmek adına bu çalışmada Osmanlı Türkçesinin IPA'ya göre ünlü dörtgeni tarafımızca çizilerek, kapalı /*é*/'nin diğer ünlüler içerisinde nasıl konumlandığı gösterilmiş ve çıkış yeri bakımından birbirlerine yakın olan /*e*/, /*i*/ ve kapalı /*é*/ fonemleri arasında ETü.'den itibaren görülen *é ~ e / é ~ i* nöbetleşmesinden bahsedilmiştir. Bu nöbetleşme hadisesinin bir sonraki safhasında şu üç hadiseden birinin gerçekleşmesi söz konusu olabilir: **1)** Anadolu ağızlarının bazılarında da görüldüğü üzere kapalı /*é*/'nin muhafazası, **2)** İstanbul ağızında görülen *é > e*, **3)** Anadolu ağızlarının bazılarında görülen *é > i* değişimi. Dolayısıyla Türkçede kuramsal olarak *i >> e* değişimi sadece kapalı /*é*/ üzerinden gerçekleşebileceği için asli olarak ilk hecesinde kapalı /*é*/ bulunan bir sözcüğün önce /*i*/'ye, ardından da /*e*/'ye gidemeyeceği yani Türkçede **é > i > e* değişiminin sesbilimsel olarak mümkün olmadığı, bir *i < é > e* değişiminden söz edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Nihai olarak, Arap harfli Osmanlı Türkçesi ve hatta Eski Oğuzca metinleri neşredilirken, kapalı /*é*/ sesi taşıdığı bilinen sözcüklerin tercihen değil etimolojik olarak okunması gerektiği teklif edilmiştir.

Kısaltmalar

ATü. = Ana Türkçe; DLT = Dîvânü Lugâti't-Türk; ETü. = Eski Türkçe; Far. = Farsça; Osm. = Osmanlı Türkçesi; TTü. = Türkiye Türkçesi.

Kaynakça

- Adamović, M. (2009). *Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*. Aziz Merhan (Terc.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aydemir, H. (2021a). *Türk Tarihinin Kaynakları Olarak Eski Türk Boy Adları – Kökenbilgisel Bir İnceleme 1. Cilt*. Çanakkale: Paradigma.
- Aydemir, H. (2021b). Orhon Yazıtlarındaki “altı çuv/çub Sogdak” Adı Üzerine. T. Karayak ve U. Uzunkaya (Haz.). *Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı -Esengü Bitig-* içinde (s. 75-101) İstanbul: Kesit.
- Az. = Guseynova, G. (1941): *Azerbaydjansko-russkiy slovar*. Bakü.
- Az2. = Tagiyev, M. T. vd. (2006). *Azərbaycanca- Rusca Lügət 1-4*. Bakı.
- Barutçu Özönder, S. (1996). *‘Alî Şîr Nevâyî Muḥākemetü'l-Luğateyn-İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Dağlı, Y. & Kahraman, S. A. & Sezgin, İ. (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Saray Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Doerfer, G. (1994). Zu inschrifttürkisch d/e. *UAJb* 13: 108-132.
- DS = *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1-12*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Duman, M. (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Duman, M. (1999). Klasik Osmanlı Türkçesi Döneminde i/e Meselesine Dair. *İlmi Araştırmalar* 7: 65-104.
- Emre, A. C. (1946). Türkçede Bulanık e (è) Fonemi. *Türk Dili-Belleten*, III (Mart) 6-7: 487-497.
- Erdem, M. D. & Gül, M. (2006). Kapalı e (è) Sesi Bağlamında Eski Anadolu Türkçesi-Anadolu Ağızları İlişkisi. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 11: 111-148.
- Ergin, M. (2006). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Evliyâ Çelebi. (2013). *Seyâhatnâme-İndeksli Tıpkıbasım V. Cilt*. Seyit Ali Kahraman (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge Language Surveys.
- Kartallıoğlu, Y. (2017). *Osmanlı Konuşma Dili*. İstanbul: Kesit.
- Kılıç, M. A. (2003). Türkiye Türkçesindeki Ünlülerin Sesbilgisel Özellikleri. A. S. Özsoy vd. (Ed.). *Studies in Turkish Linguistics* içinde (s. 3-18). İstanbul: Boğaziçi University.
- Kocaoğlu, K. (2003). Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é / i Meselesi. *Türk Kültürü*, S. 483-484: 266-281.
- Mansuroğlu, M. (1957). Das Geschlossene e im Karachanidischen Türkisch. *UfJb* 29: 215-223.
- Meral Türkmenoğlu, T. (2017). Ahmed Vefik Paşa'nın Lehce-i Osmânî Adlı Sözlüğünde /e/ Ünlüsü. *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*: 47-56.
- Meninski, F. M. (1680a). *Grammatica Turcica*. Viennae Austriae.
- Meninski, F. M. (1680b). *Thesaurus Linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae, lexicon turcico-arabico-persicum*. Vienna Austriae.
- Nagy de Harsány, Jakob. (1672). *Colloquia Familiaria Turcico-Latina*.
- Németh, J. (1939). Zur Kenntnis des geschlossenen e im Türkischen. *KCSA I, Supplement*: 515-531.
- Redhouse, J. W. (1890). *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople.
- Röhrborn, K. (2011). Eski Uygur Alfabesindeki "Fonolojik Prensip" Problemi Üzerine. M. Ölmez ve F. Yıldırım (Haz.). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler* içinde (s. 21-28). İstanbul: Eren.
- Stachowski, M. (1998). A Minimal Probabilistic Development Model of Proto-Turkic E-Type Vowels. *Folia Orientalia*, C. 34: 159-174.
- Steingass, F. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London.
- Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg.
- Thomsen Hansen, K. (1957). The closed e in Turkish. *AO XXII*: 150-153.
- Tulum, M. (2011). XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe Sözlük*. (Onuncu Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Viguiet, M. (1790). *Éléments de la Langue Turque*. Constantinople: de L'imprimerie du Palais de France.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen.
- Yavuz, O. (1991). Türkçe'de Kapalı E. *S.Ü. Fen-Ede. Fak. Edebiyat Dergisi*, S. 6: 271-306.
- Yılmaz Ceylan, E. (1991). Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü. *Türk Dilleri Araştırmaları*: 151-165.